

«Euskaltzaleen Jainkoa hil behar dugu»

Joseba Arregi

Ba da zenbait denbora Rikardo Arregi-k hori esan zuela. Eta, askoren iritzian, hori da gaur egun gertatzen ari dena. Gure eskuetan hiltzen ari da Jainkoa. Batzuentzat erlijio berri bat ari da zabaltzen gure egunotan. Besteentzat, berriz, gure Elizetan nausiki bizi ta azaltzen den erlijioa ta Jainkoa ez da kristaua. Historian zehar kultura jakin batekin nahasturik idolo bilakatu bai da Jainkoa, mitu bat, alienazio bat.

Erljioa desegiten ari da, Jainkoa mila gauza bilakatu da. Orain arteko Jainkoa euskaltzaleen Jainkoa zen. Bainan gaur egun euskaltzale izateko ez dago Jainko beharrik. Hori batetik. Eta, bestetik, euskaltzale izatea ez dago modan, ez dago ondo ikusia. Gaur egun euskaldun izan behar da, euskaldun izateak berekin dituen ondorenak azkeneraino bizitzen saiatuaz. Euskaltzaleetasuna gehiegi industriatu gabeko garai bati zegokion; base-ria maite zuen, nekazaritzarako espiritua zuen. Gaur egun folklorismo hitzarekin ezagutzen da.

Euskal Herriko Eliza erdi-minez dago. Apaiz asko, eta apaiz ez diren beste asko ere, Eliza ofizialaren ondoan pareko bezala beste Eliza bat sortzen eta hedatzen ari ote den beldur dire: "Eliza klandestinoa", "katakunbetako Eliza". Lehengo kristautasunaren ondoan beste kristautasun berri bat nahi da, lehengo erakundeen orde, erakunde berri batzuek, edo esakunderik eza. Hasieran, era aldatze bat besterik ez zen hau guzia. Liturgia-erak, predika-erak, apostolutza--erak, kristau-erak aldatu nahi ziren, lehenengoak desegokiak bait ziren. Bainan, erak eta barneko mamiak, sustraiak elkarrekin zerikusi handia dutela ahaztu ez genezan, era aldatze honek, mamia ta sustraia jarri ditu kolokan, eta benetan irrikatzen dena mami aldatze bat da. Azkenik, eta sakonera jomez gero, Jainkoa bera dago auzipean. Jainkoa bera edo gizonak dugun Jainkoaren ideia, iritzia; Jainkoaren irudia, adieranahia. Zergatik?

Jainkoa garai jakin batean osatu den kultura bateko elementu bat gehiago bihurtu delako. Gizonen mintzatzeko giza-mintzaira erabili zuen Jainkoak. Jainkoa gizonaren munduan sartu zen gizonarentzat ulerterraz izan zedin. —Eta mundua ez da behinere mundu, soilki, gizonaren mundu baizik, kultura beraz—. Jainkoa, azkenik, gizon egin zen. Eta gizonak ere ez du beste erremediorik. Gizonak, bere burura iristeko, eta beragandik kanpora dagon ezer iritxi ahal izateko, bere adimenaren eta bihotzaren bideak bakarrik ditu. Hau da: gizonak bere buruarekin, besteekin eta munduarekin dituen hartuemanak osatzen dute kultura. Eta Jainkoarekiko hartuemanak ere hor sartzen dira. Gizonak Jainkoa kultura baten barruan bizi du. Jainkoak berak hitzegiten diolako ezagutu dezake gizonak Jainkoa. Eta gizonak adimenez ulertu behar du Jainkoa ta bihotzez maita, edo beldur izan edo errespetatu. Gizonak duen kulturaren elementu berri bat sartzen da, beraz. Elementu berri hori ez da, berez, osoki, kultura elementu bat. Gizonaren sakonenera jotzen duelako, gizonari kontzientzia har-

tzen diolako, kulturen sartzen den elementu berri honen lehenengo joera kultura hori, bere sustraitik, kolokan jartzea da. Bainan hau, gehienetan lehenengo joera besterik ez da. Giza kultura bere burua defenditzen saiatzen da. Eta bide bakarra du hortarako: Jainkoa ta Jainkoak sortzen duen sinismena kulturatu. Horrela, kultura sustraitik kolokan jarri zezakean elementu berri hura, arrazoi berdinagatik, kultura beraren euslerik bikainena ta oin-harririk jatorrena bilakatzen da.

Horregatik esaten dugu "Euskaltzaleen Jainkoa". Esaera honez garai konkretu ta kultura bereizi bateko Jainkoa adierazten dugu. Pentsaera bereizi ta jakin bati zegokion Jainkoa; karlista gudateetan hasi ta Espainia-ko gudateraino euskaldunen kulturako, euskaldunen pentsaerako Jainkoa. Jainkoa garai hortako pentsaeraren elementu bat gehiago zen. Eta ez nolana hiko elementua, oin-harrizko elementua: Jainkoa ta lege zaharrak, Jainkoa ta herria, euskaldun-fededun, Euskal herriaren sinismena, euskaldunen katolikotasuna eta abar. Euskaltzaletasunaren oin-harrian zegoen Jainkoa. Jainkoak eta Jainkoarekiko sinismenak eusten zion euskaltzaletasunari. Ta euskaltzaletasuna nekazaritzari ta tradizioeri ta beste zenbait gauzei lotua zegoenez, Jainkoa ere gauza guzi horiekin lotua zegoen, eta horien eusle zen. Bainan garai haiek joan ziren. Pentsaera horri sorbidea eman zion giro-ingurua aldatu da. Gaur egun ez gera baserrira begira bizi, gaur ez ditugu uneoro lege zaharrak aitatzen, ez gaude tradizioei begira; beste abiadura bat hartu du gure pentsaerak, bai politika mailan, bai sozial mailan. Lehen, Jainkoa ta politika erakundeak —edo politika erakunde batzuen nahia— baturik zijoazen, Jainkoa ta sozial erakundeak baturik zeuden. Bainan politiko erakundeak —eta politika erakundeen nahiak— aldatu egin dira; gizarte erakundeak aldatu egin da, nekazari mundu batetik industrietako mundu batera igaro gera; baserrietatik mundura, tradizio mundutik teknika mundura; bizitza geldi ta lasai batetik, guziak guzien ezagun

ziren mundutik, ezezagun ta ibilkari izatearen mundura. Jainkoak ez dauka gehiago zer eutsirik, zer oinharriturik. Pentsaera baten elementu bat zen. Eta pentsakera hori, betirako, aldendu da gure artetik. Eta Jainkoa?

Pentsaera bat hil da, edo hiltzear dago, ta Jainko hori, pentsaera hortako Jainkoa ere bai. Garai bat eta pentsaera bat hiltzear daude. Garai eta pentsaera berri bat sortzen ari dira. Eta bitartean gizon asko Jainko gabe aurkitu dira, bere pertsona integratzen duen kultura bat gabe aurkitzen diren bezala. Pentsaera bat hil da eta Jainko bat ere bai.. Hor bukatzen al da guzia? Pentsaera ta garai bateko gizonek bizi duten Jainkoa pentsamolde ta garai konkretu hortan agortzen al da? Kristau sinismenari gagozkiolarik, pentsaera ta garai bateko kristauek bizi duten sinismena erlijio huts bat besterik ez al da? (Erljioa, giza senaren ondorena bezala hartuaz). Jainkoa giza asmakizun hutsa bada, pentsaera hortako giza-elementu bat gehiago besterik ez da, eta pentsaera horren etorkizuna du berea, pentsaera horren etorkizunari hertsiki loturik dago. Bainan kristau Jainkoa ez da giza asmakizuna. Gizonei goitik datorkie. Gizonen erlijio-sena du helduleku, bainan erlijio sen hori hautsi ta superatuaz. Jainkoa kultura barruan sartzen da, giza kulturaren barruan. Gizonengana iritxi ahal izateko beste eremediorik ez dauka. Jainkoak eta berak dakarkien sinismenak giza erlijioaren lokarria aurkitu behar du. Eta hor, dialektika bat sortzen da. Gizonegitearen dialektika. Jainkoa giza kultura, giza pentsaera barruan sartzen da, bainan giza pentsaera hori sustraitik, nolabait kolokan jartzen du. Bainan gizonak bere pentsaera barruan itxi nahi du Jainkoa. Bere pentsaeraren elementu bat gehiago bihurtzen da, sinismena erlijio huts bilakatzen da. Eta erlijioa giza kulturari osorik dagokion elementua da. Eta kultura hori hiltzen denean, Jainkoa ere bai. Edo, hobeki esateko, sinismena erlijio huts bihurtzen denean, Jainkoa hil da. Jainkoa, gehienbat, idolu bilakatzen da, pentsaera, teori-ideia bi-

lakatzen da. Eta hau guzia, gizonaren barru-barrukoa. Horregatik sortzen da horrenbeste ixtilu pentsaera baten hiltzerakoan, Jainkoa den ideia edo teoriaren heriotza sumatzen denean. Orduan "erlijio sentipenak" orru dagi, bere Jainkoa kentzen zaiolako. Eta ez da gezurra. Bainan gogoan izan behar dugu, oiuka hasten dena "erlijioso" sentipena dela, "bere" Jainkoa kentzen zaiolako. Bainan kristau Jainkoa, sinismenaren Jainkoa kultura jakin bateko ideia ta teori bat gehiago bihurtzen denean, giza erlijioaren Jainkoa bihurtzen denean, ez da horrelako oiurik entzuten.

Hau guzia, gertatu beharrekoa bezala azaldu zaigu. Jainkoa, israeldarren Jainkoa, kristauen Jainkoa, giza kulturaren barruan sartzen da, gizon egiten da. Hor sortzen da giza kulturaren eta Jainkoaren arteko dialektika. Ba da honelako dialektikarik, eta gure egunotan ikus dezakegu. Jainkoa pentsaera batekin, garai jakin batean nausi den pentsaerarekin zenbaiteraino identifika ditekenean, garbi ikusten dugu gaurko egunean. Eta, baita ere, nahiko garbi ikusten dugu zenbaiteraino zail den sortu den eta sortzen ari den pentsaera berri batean Jainkoa nola aurkeztu behar den zehatzea, edo ta garai berrietan zenbaiteraino zail den Jainkoagan sinistea. Bainan lehenago aitatu dugun dialektika hori aztertu, oinharritu ta interpretatu egin behar da. Gainontzean, arazoa oso erraza litzake: garai bakoitzak berekin ekarriko du bere pentsaera, ta pentsaera bakoitzak bere Jainkoa. Jainko hori teoria nahiz ideia bat izan daiteke; pentsaera bakoitzeko ta gizarte bakoitzeko oinharri ta eusle. Gure eginbearra, beraz, besoak tolestatuta egotea litzake, edo gehienez, garai bakoitzaren sorreran, garai berri horri ondoen dagokion Jainkoa asmatzea. Hau guzia errazegia da, ordea; alperkeriaren ondorio.

Jainkoak kulturarekin zerikusia ba du. Jainkoak giza historia-ekin zerikusia badu. Jainkoak munduarekin zerikusia badu. Gizona munduan aurkitzen da. Eta munduan munduko balioekin aurkitzen da. Gizona mundu mailako ta giza mailako balio estruk-

tura batean aurkitzen da. Hori da bere giro-ingurua. Eta gizona histori baten barruan dago. Gizona bera historikoa da. Eta horregatik gizonak ez dezake mundua bere mundutasun hutsean ikus. Bere mundutasunean: izadi bezala, aldaketarik gabeko sustantzia bat bezala, izate bat bezala. Gizonarentzat mundua ere historikoa da. Giro hontan sartzen da Jainkoa. Jainkoaren hitza, Jainkoaren sinismena, gizon egindako Jainkoa ez da gugandik, gure mundutik kanpora gertatzen eta gelditzen den zerbait. Askotan, horrela planteatzen da Jainkoaren eta munduaren —lehen aitatu-tako sentiduan ulerturik— arteko hartuemana. Kanpoan gelditzen den zerbaitek, Jainkoak, munduko errealidade guziz bestelakoa nola bereganatu dezaken. Bainan planteamentu hau ez da oso zuzena. Jainkoa ez bait da kanpoan gelditzen, barruan baizik, munduko barruaren muinean. Jainkoa gizon egin bait da. Benetan gizon, gizatasunaren barruan sartu da, historiaren barruan, kulturaren barruan.

Gizon historikoa ta mundu historikoa, aldia zehar, eboluzionatzen, osatzen doaz. Bien eboluzioa batera gertatzen da. Gizonak izadiarekiko duen dialektikaz bere burua osatzen doa. Eboluzio honetan gizonak bere buruaren jabetze bat bilatzen eta lortzen doa. Eta era berean mundua. Eboluzio honen joera giza adimenaren nausitzea dela esango nuke. Joera hau maila askotan azaltzen da. (Beste maila batzuetan berriz, zailagoa da ikustea, agian inolako eboluziorik ez dagoelako). Jainkoa, bere Semearen gizon egiteari esker, historian zehar, edo hobeto esateko, historia eginik eboluzionatzen doan gizatasun honetan sarturik dago. Jainkoak, gizon eginik, beretzat hartu zuen gizatasun osoa. Gizatasun honen garai bakoitzeko zabaltzea ta osatzea ere harturik dago. Garai batetik beste batera igarotzerakoan, beste era batera ulertzen du gizonak bere burua, gizatasuna beste era batera bizitzen, betetzen ta osatzen saiatzen da. Bainan aldaketa hori, berez, ez da txarra; sustraitik Jainkoak beretzat hartua da, bere muinean salbatua dago.

Honek ez du esan nahi, ordea, garai bat, edozein, Jainkoaren arreinuarekin identifika daitekenik. Horrela balitz, Euskal Herriak orain arte bizi izan duen garaia Jainkoaren erreinua litzake eta ez luke, inolaz ere, hiltzerik izango. Gaur egun gertatzen dena, naiz itxura handikoa izan, ez litzake sakoneko aldaketa izango. Krisis garai hau igarota, lehenagoko bake ta ordenara itzuliko ginake. Horrela pentsatzea, ordea, gure buruari gezurra esatea litzake. Jainkoa gizatasunean sarturik dago, gizatasuna sustraitik salbatuã dago. Gizatasunaren eboluzio guzia, beraz, muinetik salbatua aurkitzen da. Bainan, eta ideia hau garrantzi haundikoa da, Kristo-ren gizakundea oinazezkoa izan zen, sufrimenduzkoa. Kristo gizon egin zen, eta gizon izatearen ondorio guziak beragan hartu zituen. Eta gurutzean bukatu zuen. Gizon egitean, Jainkoak gizatasuna beretzat hartzen du, giza historian sartzen da, sustraitik salbaturik; bainan azkenean gurutzean hiltzen da, eta gurutzean Jainkoak, berak beretzat hartu duen gizatasun eta historia horri buruzko epaia ematen du. Gizonegitearekin Jainkoak gizatasunari (ta historiari ta munduari) bere baiezkua ematen dio. Baiezko hau osoa ta betikoa da. Bainan baiezko honek gurutzeko epaia du berekin. Gurutzean Jainkoak mundua epaitzen du. Jainkoaren baiezkua ta epaia elkarrekin doaz. Horregatik, garai bakoitza, pentsaera bakoitza, kultura bakoitza oinharrian salbaturik daude, bainan une berean Jainkoaren epaia beregain erortzen da.

Euskaltzaleen Jainkoa hil behar dugu. Jainko hori garai bateko pentsaera ta gizarte konkretu batekin berdindu den neurrian, identifikatu den neurrian, hil egin behar dugu. Jainko horren hiltzeak ez digu, ordea, halako minik eman behar. Gure egunotan osatzen ari den pentsaera, hedatzen ari diren joerak ere, oinharrian, Jainkoak salbatuak dire. Hoiien bitartez ere mintzatzen zaigu Jainkoa. Gertaera ta joera horietan mintzatzen zaigun Jainkoa ikustea ta aurkitzea da lana. Gure garai haueri ere Jainkoak bere baietza emana die. Bainan esan berria den bezala, baietz honek

epai bat du berekin, gurutzearen epaia. Horregatik, datozen garai berri horiek ere, ez dira Jainkoaren erreinuarekin identifikatu behar. Sustraian salbatuak dira, Jainkoaren adierazle izanen dira, baina juzgatu beharrekoak dira. Jainkoa berriro azalduko zaigu, garai hauri baietza emanaz, eta, une berean, epaituz.

Gaur egunean eta Euskal Herrian, hori da kristautasunaren eta teologiaren lana ta eginbearra. Garai berri batzuek datoz, eta gizarte berri bat sortzen ari da. (Bada urte batzuek hori gertatzen ari dela). Elizak giro honetan du bere eginbearra. Garai berriak bere barruko balioak ba ditu. Balio horiek ez dira sinismenarentzat indiferenteak; balio positibuak dira; kristauak, bere muinean. Eta gizarte berriak berdin. Balioak aitatzerakoan, ez ditut moral balioak bakarrik aitatzen. Balio maila guztiak adierazi nahi ditut: ekonomikoak, politikoak, gizarakoak, moralak, kulturalak eta abar. Guzti horietan ageria da Kristo-ren salbazioa. Ta Jainkoaren epaia ere, balio maila guziei buruz gertatzen da. Jainkoaren baietza behin betikoa da. Garbi azaltzen da hori gizakundean eta, baita, ere, piztueran. Baina eskatologia iritxi artean, baiezko hori gurutzeko epaiak kondizionatua dago. Kondizionatze honek, ordea, ba du erlatibutasun bat: kondizionatze hori noizbait bukatuko dela, hau da: Kristo-ren bigarren etorrera ondoren, Jainkoaren baietza oso-osoa ta betea izanen da, guztia Jainkoratua izanen da. Eta Jainkoaren gurutzeko epaiean eroritako guzia, betirako kondentatua. Elizak etorkizunaren erantzukizuna ba du. Elizak itxaropen bat ba du, eta itxaropen honen serbitzari da. Itxaropen eta etorkizun honen serbitzuan dago eta hauen alde jokatu behar du. Itxaropen eta etorkizun hauek sartuarazi behar dute Eliza munduko ta gizonen eguneroko errealidadean. Ez bait zaio arrotz eta ajolagabe eguneroko errealidade hau. Errealidade hau bait da Jainko baietzaren ta epaiaren gai. Errealidade hortan doa osatzen Jainkoaren erreinua. Eguneroko errealidade hori da bere si-

nismenaren jokalekua. Duen itxaropenaren benetako erantzule izan nahi badu, egunero *egin* egin behar du itxaropen hori, etorkizuna egunero jaso. Sinismenak ekintza bihurtu behar du, beraz, praxis bat. Eta praxis horretarako argia Eliza erakutsiak eta teologiak eman behar dute. Praxis horrek, sinismenaren ekintza horrek politikoa izan behar du. Eta ekintza hori argituko duen teologiak, teologia politikoa. Sinismenak itxaropenaren arrazoi eman behar du, eta eguneroko bizitzan eman ere, politikak, ekonomiak, gizarte arazoak, lagunarteko hartuemanak, famili bizitzak etab. osatzen duten eguneroko bizitzan.

Sinismenak behar-beharrezkoa duen ekintza horretan, ba du zuzenbide bat, ez da nolana hiko ekintza: etorkizunaren itxaropena. Itxaropen hau da sinismenaren ekintza mamitu, eratu ta zuzpertzten duena. Etorkizun bati buruz ari da kristau sinismena. Eta etorkizun honek ere, kristau sinismenaren oinharri den Kristoren gizonegite, gurutz eta piztuerak bezala, sinismenaren ekintza kondizionatu egiten du. Ez askotan, gizakundea gogotan izan gabe, uste izan dugun bezala, besoak tolestatuta ezer egin gabe egoteko, mundutik ihes egiteko, gure ekintza, gure praxia sentidu konkretu batean zuzentzeko baizik. Etorkizun hori Jainkoaren erreinua da; Jainkoaren erreinua, eskatologia da sinismenaren itxaropena. Honek guziak ez du sinismena mundutik, historiatik, gizatasunetik ateratzen, bertan murgilduarazi baizik, baina bere barruan ase ezin izugarri batekin. Historiaren eboluzioan sarturik aurkitzen da sinismena, eboluzio horretako joera ta indar positibuak bultzatu behar ditu, indar ta joera horiek bereak ditu, Jainkoaren erreinuan aztarnak dira. Historian zehar Jainkoaren erreinua osatzen doa. Baina ez da historia honetan behinere osatuko. Bere osamena eskatologian burutuko da. Oraingo historiak gurutz ta piztuerak, biak bait ditu. Oinazezko gizakunde baten jarraitzaile da sinismena. Eta historiako eboluzioaren indar eta joera positibuak onartu ta eragiten dituen bezala, sustraian Jainkoak

“asumituak” ba dira, Jainkoaren epaia ere berekin du sinismenak, mundu honetan negatibu, menperatzaile, gizonaren kontrako, bigabekeria, opresio, gezur eta horrelako guziak kondenatzeko.

Printzipio hauetan oinharriturik, etorkizuna ez da beldurgarria, sekularitzea, garai aldaketa, pentsaeraren eta bizieraren aldaketa eta hauek berekin duten Jainko itxura baten hiltzeak, ez dira beldurgarriak. Jainkoa ez da guk sines dezakeguna, guggan sinismena sor dezakena baizik. Eta Jainkoa garai guzietako errealidadearen barruan dago, ez batzuetan bai ta besteetan ez. Garai guzietan dago, guziak bai dira beren gizatasunaren parte. Eta gizon eginik gurutzean hila izan zen Jainkoa, ezarritako esturturen positibutasunean azaldu beharrean, oinazearen, kartzelaren, injustiziaren, opresioaren negatibotasunean azaltzen da batez ere. Sinismenaren eginkizuna da hori: Jainkoa non ari den ikusten saiatzea, Jainkoaren erreinua non ta nola osatzen ari den ikustea, eta indarrak horretara jartzea, eta gurutzearen epaia ere benetakoa dela historia honetan ez ahaztea, historia honek bere benetako osamena eskatologian izango duela gogoan izatea.

Hauek guziak gogoan izanik eta, gaur, gure herriaren Jainkoagan sinistu nahi izanez gero, ekintza batera zuzendu gaitzan gaurko giro-inguruaren azterketa bat beharrezkoa da. Kristau sinismenak eta teologiak gure gizarteko errealidadearen azterketa sakon bat egin behar dute. Politiko maila aztertu, ekonomia maila aztertu, gizarte-erlazioen maila aztertu, kultura maila aztertu, erlijio ta Eliza maila bera aztertu. Joera positibuak eta gizatasunaren aldekoak aurkitzen saiatu, gizona menperatzen duten lotura guziak argitan jartzen saiatu (mitu, dogmakeri, propaganda, alienazio, etab.), itxaropen bideak non sortzen diren ikusten saiatu, gizonaren aldeko itxaropen bideak, herriaren aldeko itxaropen bideak, etab. Jakintzaren aurrerabideak eta pentsaeraren eboluzioak gizonen askatasunerako eskeintzen dituzten medioak onartu ta ilusioz begiratu. Azterketa honek guziak ondasun aldetik ikus-

ten den guzia gehiagotzen saiatzea eskatuko du, eta gaitz, oinaze ta gizonaren menperatzaile den guzia burrukatzea eskatuko digu.

Azterketa hau konkretuan egin behar dugu: gaur eta Euskal Herrian. Azterketa honek arrisku handiak ditu: azterketaren gaia, gauza askotan ta maila askotan isilaren estalkipean dagolako, eta, hori dela-ta, era askotara ezagugaitza bilakatzen delako. Azterketa honen gidari bezala, bi linea nausi jarriko nituzke nik: —politika, ekonomia ta gizarte-hartuemanen mailetan berritze sakon baten nahia, berritzearen beharraren kontzientzia, eta kontzientzia honek berekin daramazkien ondoren guziak: kulturaz burua jaztea, euskaldun askok bere buruarekiko lortu duen errespetua, barne-bihurtze sakon bat balioen jerarkia egiterakoan, etab.

—ezinaren errealidadeak eraginda, etsipenak eraginda, itxaropenaren absolutizatzea, eta honen ondorenak: absolutismoak, dogmakeriak, joko zikinak, espak, etab.

Bi joera nausi hauetatik hasi daiteke azterketa sakon bat. Azterketak ekintza bat eskatzen du, sinismenaren ekintza. Sinismenak, ekintza horretan, itxaropenaren kontu eman behar du. Era guzitara, euskaltzaleen Jainkoa hil egin behar dugu, igarotako garai bateko pentsaeraren adierazle bihurtu da, eta gaurko gizonarentzat behar gabeko oztopo. Idolu bat da, Jainkoa gizarte ta pentsaera batekin identifikatu dute. Ta hori gizonegitea gaizki ulertzea da, eta eskatologiaz, Jainko erreinuaz ahaztea. Jainkoa ezin daiteke pentsaera bereizi batean agor. Jainkoa ez da ez garai baten, ez gizarte bereizi baten monopolioa. Jainkoa historian zehar azaltzen doazen indar eta joera positibuetan “enkarnatua” dago. Benetako Jainkoaren aurpegia bilatu behar dugu, ez berriro gizarte konkretu baten monopolioa biurtzeko, berarekin askatasun eragile ta historia egile izan gaitezen baizik. Euskaltzaleen Jainkoa hil behar dugu, Jainkoagan sinistu, itxaropenaren erantzule den sinismenaz. Gure garaietan eta gure herriagan, idolurik gabe, itxaropen izan behar dugu.